

УДК 94(477) "1960/сер.1980"

Олена Стяжкіна (м. Донецьк)

ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ 1960 — СЕРЕДИНИ 1980-Х РОКІВ

Радянська повсякденність середини 60 — середини 80-х років була простором певної свободи і модернізації. Гендерні аспекти її були акцентовано різними. Відповідальні за сферу повсякденного життя жінки транслювали архаїчні, традиційні практики формування соціальних зв'язків. Химерним чином ці практики сприяли створенню міських просторів і мереж громадянської активності. Приватне при цьому ставало справжнім, реальним, публічним. Фактично виключений з повсякденних практик чоловік виявлявся, з одного боку, депривованим власною безпорадністю, з другого — здатним бачити і проголошувати радянську повсякденність критично.

Ключові слова: *гендер, "міщанка", "обиватель", суспільні практики.*

Розуміючи багатомірність поняття "повсякденність", в даній роботі ми, вслід за Ю. Лотманом, спробуємо визначити наш простір повсякденності як "звичайний, щоденний, побутовий, який всіма членами колективу сприймається як "природний", єдино можливий нормальний"¹ і, вслід за Н. Еліасом, відмежуємо його від сфери офіційного і професійного життя, від святкового життя і від "великих людей і великих подій"². Ми зосередимося на розумінні радянської повсякденності як певного каркаса, який забезпечував життєздатність суспільства, і сконцентруємо увагу на тих практиках, які були направлені на підтримку біологічних потреб людини — потребах в їжі і одязі. Саме в цьому полі ми шукатимемо відповіді на питання про різницю між жіночим і чоловічим досвідом "здобичі" їжі, одягу, предметів побуту. Визнаючи правоту Н. Козлової в тому, що в процесі радянської повсякденності виношувалися зміни³, ми спробуємо проблематизувати характер цих змін в їх гендерних вимірах.

Джерельна база наших міркувань включає документи і матеріали як офіційного, так і особового походження. І саме на останніх буде зроблений основний дослідницький акцент. Частина наших матеріалів про буденне життя зберігається в Центральному державному архіві літератури і мистецтва України і є листуванням, щоденниками, чернетками письменників, художників, музикантів. Також центральні українські архіви зберігають масиви документів під назвою "листи та заяви трудящих і матеріали до них". Це "листи у владу", приблизно третина яких присвячена опису різноманітних побутових проблем.

Ще однією важливою складовою частиною джерельної бази є тексти, створені в межах художньо-інтуїтивного способу пізнання світу. Йдеться про твори художньої літератури, кіно, живопису, створені як в середині 60 — середині 80-х років, так і в наступні десятиріччя. Аналізуючи їх, ми обмежимося тільки ілюстративними, інформативними і, частково, символічними або символотворюючими можливостями цих документів.

Цей же підхід ми застосуємо до процесу введення в роботу і матеріалів усної історії. Ще однією складовою нашої джерельної бази є матеріали сміхової культури, створені як в руслі державної ідеології і трансльовані від імені суспільства в гумористичних журналах, так і ті, що були природно народжені фольклором (переважно, міським)⁴.

Історики, що вивчають радянське суспільство середини 1960 — середини 1980-х років, називають його суспільством міським, маючи на увазі насамперед зростання міст і міського населення, поширення міської культури, кардинальні зрушення як у структурі зайнятості, так і в соціальній структурі суспільства. Параметри і стандарти життя пересічної людини в цей період традиційно завдавалися директивами і планами п'ятирічок. Дослідники Є. Ярська-Смірнова, П. Романов і Н. Лебіна роблять висновок про те, що в перше десятиріччя цього періоду спостерігався підйом життєвого рівня, зростання доходів населення, чому неабиякою мірою сприяли високі ціни на енергоносії⁵.

Проте, як помічають А. Соколов і В. Тягельникова, "турбота про "підвищення добробуту народу" з середини 1960-х років набу-

вала дуже потворної форми, яка виражалася в підвищенні грошових доходів населення, досягненні “соціальної однорідності суспільства” через штучне “підтягування” низькооплачуваних прошарків до середнього рівня заробітної платні⁶. В результаті майже всі соціальні групи мали певний достаток. Але достаток цей було важко конвертувати в необхідні товари і продукти. Їх просто не було в системі державної торгівлі. Вже наприкінці 1960-х років в більшості міст були введені картки на м’ясо, масло, ковбасні вироби. Певне товарне благополуччя супроводжувало життя столиць і тих міст, які забезпечувалися по першій категорії. Але і тут з прилавків магазинів поступово зникали продукти харчування і промислові товари, що переходили в розділ так званих дефіцитів. “В більшості міст СРСР, на відміну від Москви і Ленінграда, м’ясо і ковбаса практично не з’являлися на прилавках магазинів. Їли щось інше. Майже половину калорій раціону пізньорадянських громадян давали хліб і картопля, а м’ясо і риба — близько 8 %. При цьому близько 60 % сімейного бюджету йшло на харчування, а ще на харчування йшло чимало життя і здоров’я громадян, що стояли за продуктами в чергах”, — відзначає І. Утехін⁷.

Відсутність продуктів харчування в магазинах приводила до зростання ціни на них в системі ринкової торгівлі. В 1970 р. вони перевищували державні ціни приблизно на 70 %, а в 1985 — більш ніж на 160 %⁸. Слід визнати, що проблеми з продовольством були частиною “тужливого потоку” листів до центральних органів влади і центральних газет. Так, серед листів і заяв трудящих України, направлених на адресу ЦК КПРС, ЦК КПУ, газету “Правда” в 50-ті роки, скарги на проблеми з продовольством і постачанням склали приблизно 12,1 % від загального числа листів, в 60-ті роки — таких листів було 3,4 %, в 70-ті — 0,02 %, в 80-ті — 0,8 %⁹.

Зменшення числа скарг на проблеми з продовольством свідчить не про те, що ці проблеми зникли і держава налагодила постачання. Навпаки, проблеми наростали, набуваючи системного характеру. Просто населення “виключило” державу з “рішення завдання”. Абсолютній більшості громадян стало ясно, що в “боях за їжу і одяг” потрібно покладатися на інші механізми і форми, на ті системи, які не залежать від держави і/або не контролюються нею. Організація діставання їжі і

промислових товарів зсунулися “в тінь”, туди, де створювалися нові “структури довір’я”¹⁰: “блат”, “знайомства”, “натуральний обмін”, “чорні гроші”, система репетиторства, лікарських, маклерських, комунальних, інших послуг. За різними оцінками, до середини 80-х років в тіньовій економіці були задіяні 15 мільйонів осіб, її обсяги оцінювалися в 80 млрд. карб.¹¹. Створення цих нових структур, участь в них, не були простою прогулянкою: ситуація з самопостачанням розвивалася в сценаріях моральної травми, небезпечної пригоди і навіть злочину. Незважаючи на це, найхарактернішою прикметою повсякденного життя даного періоду історики називають “споживацьку революцію”. Причини її лежали не тільки в площині постійного зростання заробітної платні, швидких темпів урбанізації і “проголошення курсу на задоволення зростаючих потреб населення”. Причини її носили, у тому числі, і антропологічні характеристики. Змінювалися не тільки історичні обставини і державні гасла, мінялися люди.

О. Гурова в роботі “Ідеологія споживання в радянському суспільстві”¹² оцінює “споживацьку революцію” в термінах “угоди”: “З кінця 1960-х по 1970-ті роки, в період правління Л. Брежнєва, держава уклала з середнім класом так звану маленьку угоду. Суть угоди полягала в тому, щоб зберігати стабільність і стійкість режиму за рахунок підтримки середнього класу і номенклатури. Це стосувалось диференціації заробітної платні, легітимації матеріальних потреб еліти, терпимості по відношенню до тіньової економіки і неформальних економічних практик. Повсякденні практики здобичі їжі, одягу, організації побуту, без жодного сумніву, були частиною легітимації цієї угоди.

Учасниками “маленької угоди” були і жінки, і чоловіки. Але за неписаними правилами вони отримали різні повноваження і різні функції в просторі реалізації цієї угоди. Держава, що виступала “ініціатором” договору, у якості “виконавців” обрала жінок, чоловіки ж отримали в своє розпорядження цілу низку “таємних протоколів”, де від них самих зберігався секрет про порожні полиці державних магазинів.

Модель сім’ї із слабким годувальником була частиною гендерного контракту працюючої матері¹³, який, в цілому, склався у 30-ті роки¹⁴ і зберігався впродовж всього радянського періоду. Жіноча зайнятість складала

92 % в 1970–1980-ті рр., причому у жінок в порівнянні з чоловіками рівень освіти був значно вищим, а заробітна платня майже на третину меншою¹⁵. “Опитування показували”, — відзначає Дж. Хоскінг (а для носіїв історичної пам’яті цей факт є самоочевидним), що “60–70 % хатньої роботи виконувалося жінками. Типовий день жінки складався з постійної метушні з дитячого садка до переповненого тролейбуса, потім до метро, потім до місця роботи, потім метушні у пошуках продуктів, і увечері — знову метро, тролейбус, дитячий садок. Нарешті, увечері вона готувала, прала, штопала, прасувала, укладала дітей в ліжка”¹⁶.

“Маленька угода” на рівні повсякденного життя формувала тенденцію виключення чоловічої відповідальності за весь спектр проблем, пов’язаних з організацією повсякденності. Права і обов’язки жінки поширювалися на процеси “діставання їжі і одягу”, на формування “смаку”, стилю у дітей і чоловіків, на організацію здорового способу життя, правильної поведінки, на вибір книг, кіно, спектаклів. Зі сторінок часописів “Работница”, “Крестьянка”, “Радянська жінка”, газет, особливо “Вечірок”, настінних календарів з жінками задушевно розмовляли про те, як потрібно одягатися, “прикрашати житло”, зберігати продукти, готувати, як доцільно розставляти меблі, як “по-господарськи використовувати” предмети, які віджили свій вік (наприклад, як сушити поліетиленові пакети або зберігати цибулю в порваних нейлонових панчохах). Тільки жінкам адресувалися поради з організації домашньої аптечки, збору і використання корисних рослин. Згідно з системою “дружніх порад” простір жіночої відповідальності розширювався за рахунок здійснення “господинями” ремонту в квартирі, створення (і тривалого зберігання) запасів продуктів і т. п.

Одним з наслідків “угоди” держави і жінок для чоловіків була дозволена побутова пасивність, схвалювана інфантильність, що трактувалася як правильний розподіл сімейних ролей. От як виглядають поради “дочці, яка щойно вийшла заміж”, опубліковані в журналі “Радянська жінка”: “Часто чоловікові буває байдуже, як вирішиться те або інше побутове питання, але сам факт, що з ним радяться, безперечно викличе вдячні почуття... Як швидко, дивчися іноді, молода жінка обмежує свої інтереси домом, кухнею. Певна річ, і

тобі доведеться, як і будь-кому з жінок, виконувати домашню роботу... Ти маєш бути чуйною і уважною. Перед будь-яким вчинком спочатку подумай: чи гарно, чи приємно буде йому, а вже потім — тобі”¹⁷.

Проте слід зазначити, що гендерна ідеологія впродовж періоду, що вивчається, мінялася, і розрив між нею і реальними практиками повсякденного життя ставав все більш відчутним. Крім того, завжди існували такі стратегії і тактики виживання, які суперечили не тільки державній ідеології, але і всім форматам “контрактів” і “угод”. Були різні жінки і були різні чоловіки: “Его жена работала, и потихоньку он стал заниматься домашним хозяйством: сначала просто ходил в магазин, потом начал стирать, дальше — больше... Потом дядя Миша начал мыть окна и стирать шторы, его жопа красовалась на подоконнике, и мужики во дворе показывали на него пальцем...”¹⁸

І все ж проблеми домашнього клопоту, питань, “де і як дістати” продукти були переважно жіночими і абсолютно буденними в історії жіночої повсякденності. “Приречені до турботи” радянські жінки, в цілому, отримували однакові завдання: купити, добути, принести, приготувати, подати.

Вирішення цього завдання видаються ситуативними і дуже варіативними. У кожному конкретному випадку вони були наповнені різними людськими відносинами, але досвід освоєння повсякденності виявляється таким, що повторюється, що стає схожим, типовим. І це означає, що в просторі буденного життя формувалися правила і норми, не регульовані державою і функціонуючі поза правовим і поза ідеологічним полем радянської системи. Ймовірно, не буде перебільшенням припустити, що у виникненні цих нових правил, інших способів громадянської активності, “компенсуючих дій соціальних агентів (дій, повторюваних мільйони раз!)”¹⁹ ключову роль зіграли жінки-матері, що працюють.

Найпростіша (на перший погляд) практика забезпечення їжею та одягом — це купити необхідне в магазині. Але в радянських реаліях просто купити необхідне непросто. За помахом якоїсь знеособленої і нелогічної сили з продажу пропадали одні товари і з’являлися (ненадовго, несподівано, а тому для цього використовувалось дієслово “викидалися”) інші. Похід в магазин з чітким списком продуктів/товарів був неможливий. І. Утехін називає процес за-

купівель “евристичною пригодою”: купували не те, що було потрібно, а те, що “давали”.

Ще один важливий чинник, який робив похід в магазин щоденною (а не щотижневою) практикою, полягав у традиціях харчування, способах зберігання продуктів, а також в нормуванні “відпуску” товарів в одні руки. З одного боку, “добрій господині” не до лиця було зберігати тижнями заморожене м’ясо, та і власне морозильні камери в холодильниках були невеликими. З другого боку, в радянських магазинах існувала практика “два комплекти в одні руки не давати”. Ці “два комплекти” — фігура мови, яка в процесі купівлі набувала різноманітних реальних контурів. В одні руки можна було не “давати” більше двох (одного, двохсот грамів — варіантів було багато) кілограмів м’яса, ковбаси, сосисок, олії.

“Брати, що дають”, а не те, що потрібно, можна було в обідню перерву: (*Сцена зі “Службового роману”: ліфт, службовці повертаються з обідньої перерви: “Шурочка из бухгалтерии: “А где гуся брали?” / Ольга Рыжова: “Там уже их нет...”*²⁰), а також після роботи: “*Занимательную картину можно было наблюдать в начале шестого вечера. У проходной в фойе клубилась огромная толпа сотрудников, сотни человек, преимущественно советские женщины. Они ждали, когда начнут выпускать и можно будет бежать по магазинам*”²¹. Слід визнати, що для співробітниць деяких радянських установ похід в магазин був можливий і в робочий час. Крім того, власне робочий час жінки-службовці прагнули використовувати з максимальною вигодою “для дому, для сім’ї”: на малюнку в журналі “Перець”²² був зображений великий кабінет, в якому за столами сидять різні жінки, вони розмовляють по телефону, читають романи, розгадують кросворди, але більшість з них — в’яже. Підпис до малюнка: “*А Клава зовсім совість втратила: дивися, приперла на роботу в’язальну машину*”.

“Правила повсякденності передбачали і те, що жінка “приватизує” професійну зайнятість, використовуючи її як ресурс для вирішення домашніх проблем”, — відзначають А. Тьомкіна і А. Роткірх²³. За умов “угоди” правила стояння в черзі були важливішим за великі досягнення на роботі.

Черга — це феномен радянської епохи і предмет окремого аналізу²⁴.

Існували ситуативні і системні правила “обходу” черги. Системні правила склалися

з системи знайомств. Активні способи створення системи передбачали уміння “знайти” свого продавця у “своєму” магазині. “Спеціальне знайомство” дозволяло не стояти в черзі, а брати “з-під поли”, “з-під прилавка”, “з чорного ходу”, причому брати не тільки товари, але й одержувати послуги слабенького, але в деяких випадках необхідного радянського сервісу: “*Я сама проходила к Виталию без очереди, а кто-то сзади стоял и волновался и иногда требовал жалобную книгу. Тогда я смотрела на проходящих без очереди снизу вверх, теперь на стоящих в очереди — сверху вниз. Совсем другой ракурс. Вечная История*”²⁵.

“Свій продавець”, “своя кравчиня”, “свій перукар” міг бути родичем, сусідом, але частіше виявлявся особою, включеною в систему “ти — мені, я — тобі”.

Д. Хоскінг вважає, що “блат можна розглядати як своєрідну регресію до натурального обміну, що втілюється у форму подарунків або бартеру, як це було описано соціологом Марселем Моссом”²⁶.

Але на систему зв’язків, що унормовували повсякденне життя, можна поглянути і з точки зору формування мереж громадянської активності, які зміщували акцент значущості з сфери публічного у сферу приватного. Межі приватної сфери розсувалися, і вона, власне, ставала вже не приватною історією, але посправжньому суспільним життям, що включало масу соціальних агентів, соціальних груп. В цій новій “суспільній приватності” формувалися думки, відносини і нові практики, які міняли радянське суспільство. Тут підвищувався рівень буденної компетентності і широко використовувалися комунікаційні технології. Поширення інформації про “викинуті товари”, рівно як і про “добрих лікарів”, “професійних репетиторів”, “чудових мулярів” відбувалося миттєво. Ефективність технології “у моєї знайомої є знайома, у якої є подруга, сестра якої...” сильно зросла з появою телефону. Багато проблем, пов’язаних з дефіцитом, можна було вирішувати, не виходячи з дому.

Організуючи своє і чуже повсякденне життя, жінки “узяли пошту і телеграфи”, розширюючи географію горизонтальних мереж. Завдяки невисокій ціні на поштові послуги, можна було достатньо вільно обмінюватися “дефіцитом”, “діставати” і посилати необхідні товари. “*Я, может быть, вышлю тебе денег*

на некоторые покупки. Вообще мне нужна ко-
пирка, так пачки четыре-пять. Вообще надо
о многом подумать: я дошла до такого, что
кроме летних платьев у меня нет ни одного
приличного платья²⁷”, “Дорогая Маня! С
моим шитьем ты недопоняла: ты мне при-
слала в прошлом году 2 матери. Одну, серую,
шерстяную, я сразу же пошила²⁸” — це листи
письменниць З. Тулуб і Н. Забіли.

“Жіноче обличчя” повсякденних боїв за
їжу і одяг, за влаштування дітей в садочки,
родичів в лікарню визначалося не тільки нор-
мативними приписами, але і структурою жі-
ночої зайнятості на ринку праці. Найбільший
відсоток жінок в загальній чисельності робо-
чих і службовців в середині 80-х років був за-
фіксований в торгівлі і громадському харчу-
ванні — 82 %, в охороні здоров’я, фізкультурі
і соціальному забезпеченні — 81 %, в народ-
ній освіті — 75 %, в культурі — 73 %, жінки-
інженери складали 58 %, лікарі — 67 %, еко-
номісти — 87 %, бухгалтери — 89 %, бібліо-
текарі і бібліографи — 91 %²⁹. На цьому фоні
“знайомства”, які встановлювалися між жін-
ками, були цілком логічними.

Крім того, продовжували діяти і традиційні
механізми селянського виживання, що вияв-
лялося, наприклад, у створенні “запасів”. За-
паси можна було зробити з куплених продук-
тів: “в кулінарному репертуарі радянських
низів, і не тільки низів, почесне місце займа-
ють ті продукти, які можна довго зберігати —
горезвісне тушковане м’ясо, згущене молоко і
ковбаса-сервелат. В релігії повсякденності ці
предмети культові³⁰. До “культових”, поза
сумнівом, можна віднести сірники (вони, як
правило, не зникали з продажу, але сірниками
все одно запасалися), звичайне господарське
мило, крупи, макарони, горох. “Бабуся завж-
ди готувалася до війни. Запасів харчування у
вигляді круп і макарон у неї хватало на два
місяці, щоб взагалі не виходити з дому³¹.
Особливі техніки — це запаси овочів, в основ-
ному картоплі, на зиму. Щасливі володарі
квартир з підвалами могли дозволити собі при-
везти з села (від родичів або у вигляді нату-
ральної оплати за “допомогу міста селу”) або
купити декілька мішків картоплі на всю зиму.
В підвалах також запасали цибулю, моркву,
буряк. Якщо підвалів не було, то все одно —
запасали: тримали запаси на балконах, в спе-
ціальних ящиках, просто в мішку на кухні.

Інші запаси можна було робити у вигляді
“консервації”: соління, варення, компотів.

Процес заготівлі продуктів — це ціла серія ак-
цій, орієнтована на природний цикл. Не тіль-
ки сільські, але і міські господині компетент-
но міркували про те, що не “уродила вишня,
не буде варення”.

Секрети “соління” і “консервації” були сі-
мейними, рецепти — різнилися. Ними прий-
нято було обмінюватися, про смакові якості
нових (не мамчиних) рецептів прийнято було
турбуватися: “Очень волнуюсь, не оказалось
ли варенье из клубники плохим. Я по ошибке
дала тебе банку с прошлого года. Оно могло
засахариться, так как я варила его не по ма-
миному рецепту, а по рецепту Панченко, ко-
торая мне потом звонила, что ошиблась в ре-
цепте и что я положила больше сахара, чем
надо. Если засахарилось, вылейте варенье в
кастрюлю и добавьте две столовых ложки
воды на каждую пол-литровую банку варенья,
поставьте на малый огонь и, помешивая, дай-
те закипеть. И оно снова станет как свежее.
За абрикосы и айву я не беспокоюсь. Они удач-
ные³²”.

Традиційні практики забезпечували дівча-
там і жінкам можливість одягатися самим і
одягати сім’ю. Було прийнято “ділитися реча-
ми”, “брати напрокат” (і в гуртожитках, і в
сім’ях, і навіть серед сусідів по квартирі або
по сходовому майданчику це були дуже поши-
рені практики), одяг прийнято було передава-
ти від старших до молодших (особливо дитя-
чий). І, головне, одяг прийнято було шити.
Шити з тканин (“простые изделия я шила
дома сама... Штапельные, например, или са-
тиновые³³) або переробляти куплене. Шити
самим або замовляти “у знайомої кравчині”
 (“Основной материально несущей балкой
была Мара. В ней открылся талант: она
шила и брала за шитье больше деньги³⁴) або
в ательє, але без “знайомства” цей варіант був
не дуже надійним.

Чоловіки, батьки, сини за умов “контракту
матері, що працює”, були умовно виключені
зі сфери відповідальності за організацію пов-
сякденного життя. “Добрий чоловік” — це не
дуже великий набір вимог, що зводяться до
тез: щоб не пив, не бив, приносив додому плат-
ню.

На думку низки дослідників, серед яких
Є. Здравомислова, А. Тьомкіна, І. Кон, Ю. Ле-
вада, Е. Мещеркіна, А. Кљоцин, Т. Гурко³⁵,
депривоване становище чоловіків у радянсь-
кій сім’ї було викликано кількома причина-
ми. Серед них: неможливість реалізації права

монополюючого годувальника і неможливість виконання традиційних чоловічих ролей; домінування жінок у приватній сфері, порушення прав батьківства та ін. У філософському та соціологічному дискурсі типові практики життя пізнорадянського чоловіка розглядаються в термінах “кризи маскулітності”³⁶.

Типовий набір чоловічих повсякденних практик, представлений в джерелах, як правило зводився до кількох позицій. По-перше, до констатації відсутності та/або невключеності чоловіка в освоєння простору “здобичі” їжі, організації житла, купівлі одягу.

Включення чоловіка в практики, маркіровані в радянському суспільстві як жіночі, визначалося офіційною і неофіційною культурою як відхилення від норми. Чоловік-покупець в радянському магазині — об’єкт анекдотичний. Радянський кіно- і літературний герой не ходив у продуктові і промтоварні магазини або потрапляв в них випадково, відомий часто не власними бажаннями, а бажаннями своєї “половини”. “Волею дружини” опиняється в черзі герой повісті Г. Щербакової (1979 г): *“На проспекте Мира, на углу возле магазина, стояла очередь. — “Дарью” дают, — лениво сказала шофер, остановившись у светофора. — От нее белее хорошо пахнет./ — Я сойду, — вдруг сказал Кузьменко. — Постой в очереди. Меня жена просила”*³⁷.

Друга позиція, продукована офіційною і неофіційною культурою, “дозволяла” чоловіку “жіночі повсякденні практики” в тому випадку, якщо він не був одружений (був вдівцем, розведеним, покинутим).

“Несімейний чоловік” в символічному радянському полі був іноді зворушливий, часто злегка безглуздий, іноді смішний, але — гідний співчуття і співпереживання. Здатність орієнтуватися в продовольчих і промтоварних магазинах представлялася в символічному полі еквівалентом чоловічої самотності і неприкаяності: ситуації, яку слід змінити, поліпшити.

Третій варіант (як різновид першого): чоловік міг бути посланий в магазин. (Мультфільм “Падав торішній сніг (1983 р., А. Татарський) робить цей варіант абсолютно окремим). Посланий в магазин чоловік — це осердя інфантильності, безвідповідальності, з одного боку, і творчого підходу, витівки, прагнення до свободи — з другого.

Типовий чоловік в типовому радянському магазині (на ринку) і смішний, і вільний. Мо-

дель поведінки різних чоловіків, різних за соціальним статусом, зростом, місцем мешкання, освітою, представляється дуже схожою, і в сутнісних характеристиках — однаковою. *“Бабуся (респондент так називає свою дружину. — Авт.) послала на базар індика купити, я його купив, і так на верьвовочку прив’язав, і як песика веду. Він шось там “галди-галди”, однак йде. Проходили мимо пивної, думаю, дай зайду. Прив’язав індика на вулиці, зайшов, випив кухлик, пишли далі”*³⁸. *“Одного разу тато пішов в магазин із списком, який дала мама. А там було написано “дедерон”. Під капустою і картоплею якраз. А “дедерон” це були такі німецькі панчохи. Так тато в овочевому викликав директора, коли йому не продали “дедерон”. А тітка-директор дуже сміялася і пояснила йому, що це таке. Тато не розмовляв з мамою тиждень, тому що вона його зганьбила”*³⁹.

“Посланим” чоловік міг бути не тільки в магазин, але і в самий центр системи зв’язків і знайомств. Такий похід сприймався як неприємна пригода, негативний досвід, якого згодом хотілося б уникнути, і який, через яскравість вражень, запам’ятовувався надовго. Те, що для жінок було швидше рутинною, для чоловіків (не всіх!) виявлялося чимось на кшталт акції підпільника.

Зовсім інша справа бути посланим чи “спорядженим” в похід за дефіцитом “за тридев’ять земель”: в столицю, в обласний центр, в сусіднє місто. Це могла бути “спеціальна поїздка”, а могло бути і відрядження чи подорож на відпочинок. Це інша практика, практика підкорення відстаней і “чужих земель”. Вона сприймається як одвічно чоловіча. За таких обставин похід в магазин не принижує. Навпаки, проявляючи “чоловічу спеціалізацію” (чоловік-воїн — не менше), ситуація сприяє затвердженню майже забутої ролі годувальника і здобувача. Спорядження чоловіка в такий похід здійснювалося за сценарієм казки “Червона квіточка”: окрім необхідного могло замовлятися і “зайве” (наприклад, сцена з кінофільму “Любов і голуби”, в якій Василь збирається на відпочинок). *“Хорошую одежду и обувь, материалы для ремонта квартиры можно было купить только в нескольких крупных городах. Многие вещи я привозил из командировок. Когда мы затеяли ремонт, то я из Москвы в течение трех поездок привез несколько рулонов обоев, кафельные плитки, большой рулон линолеума. Я пе-*

реправил из Москвы даже газовую плиту. Мне пришлось изрядно потрудиться. Из Риги я привез Бэле красивую трикотажную кофточку, из Лиенаи — несколько банок шпрот, из Белгорода — складную алюминиевую лестницу, из Волжского — алмазные сверла. Всё это в Днепрпетровске не купить было”⁴⁰.

Сімейного чоловіка (і чоловіка, і сина) прийнято було одягати. Виходячи з аналізу художньої літератури і кіно, радянський чоловік був трагічно не здатний ані вибрати собі краватку, ані зав’язати її. Втім, безпорадним він був не тільки у відносинах з краваткою: “Мама всегда одевала его (батька. — Авт.) с иголки, себе ничего не покупала, все ему: костюмы, рубашки, шляпы”⁴¹. “Мама нам купила в кредит два финских костюма из нейлона: мне синий, а ему терракотовый”⁴².

Чоловіку прийнято було проявляти неவிбагливість в одязі. Бажання купити (зшити) собі щось сприймалося як небезпечний сигнал, як знак непокори або, того гірше, знак можливості іншого життя: у фільмі “Вам і не снилося” (1980 р., реж. І. Фрез) батько головного героя Кості сам(!) заговорює про те, а чи не пошити йому костюм. Дружина Віра сприймає це як намір до подружньої зради, і ширше — до руйнування всіх життєвих основ.

Гендерні особливості радянської повсякденності визначалися і різницею в наявності вільного часу. Так, наприклад, дружини шахтарів в кінці 70-х-середині 80-х років проводили в чергах за продуктами 600 годин в рік, в чергах за промисловими товарами 522⁴³, в середньому виходило близько 3 годин в день. Чоловіки і сини були практично позбавлені цього “задоволення”.

Вільний час, ймовірно, був для багатьох чоловіків фактом швидше трагічним, ніж корисним. Деякі з них в думках “покращували” суспільне життя, інші — удосконалювали прищипки, чайники. І ті й інші — думали. І ті, і інші, і треті — бачили. Саме в практиках чоловічої повсякденності яскраво виявлялися Інші. Інші чоловіки — однокласники, однополчани, однокурсники і колеги, інші жінки — колишні кохані, товаришки по службі, родички.

У Інших були інші сценарії життя, механізми заробітку грошей: “Существовала служба, за которую он получал зарплату, имел машину и прочие блага. Была и другая. Своя работа... И были его меченые люди, к которым и был настоящий интерес. Именно

они ткали ему ковры, именно они делали высокие тонкогорлые кувшины”⁴⁴.

Не дивлячись на те, що усталені традиційні практики продовжували транслюватися впродовж всього періоду, що вивчається, вже з кінця 70-х років їх ефективність стала знижуватися. Підкреслимо: стала знижуватися ефективність цілої низки жіночих традиційних практик. “Приблизно до другої половини 1970-х років “учасники споживацької революції” обзавелися заповітним дефіцитом “в першому наближенні”: обставили квартири “стінками”, холодильниками, телевізорами, прикрасили килимами і кришталем. Але життя, на відміну від радянських промислових підприємств групи “Б”, що виробляло це “добро”, не стояло на місці”⁴⁵. Престижне символічне споживання було переорієнтоване на “якість”, на “зайве”, почалося справжнє полювання на все імпортне.

Пошити, заготовити, переслати “престижне” було важко. “Поле зайвого” вимагало від людей не тільки широких мережевих комунікацій, але серйозної мобільності, вільного часу, грошових ресурсів, уміння орієнтуватися в тенденціях споживацького ринку, здібності до іншого способу життя, де не традиція, і не “щасливий випадок”, а прагматизм, доцільність і грошовий розрахунок відігравали ключову роль.

У сценах і структурах радянської повсякденності кінця 70-х — середини 80-х років неприкрито виявляються нові гравці: звичний образ “спекулянтки” поступається місцем юному, зухвалому, моторному “фарцовщику”. “Дамський майстер” приходиться на зміну “своїй перукарці”, а директор магазину “замикає” на собі розподіл “дефіцитних продуктів”. Екстенсивні, крихкі, дбайливо вирощувані механізми освоєння міського простору традиційними методами стали співіснувати з іншими — динамічними, більш прагматичними (і цинічними) механізмами створення нового споживацького середовища. Ніхто не програв, але повсякденне життя і способи задоволення повсякденних потреб виявилися не тільки ресурсом нових економічних відносин, але і базовим елементом реконфігурації контракту працюючої матері і зміни моделі “слабкого годувальника”.

Радянська повсякденність середини 60 — середини 80-х років була унікальним проектом, “доступним світом іншого досвіду”⁴⁶, досвіду не тоталітарного, а, швидше, досвіду де-

якої свободи, заповзятливості, досвіду освоєння міського простору, досвіду модернізації. Гендерні аспекти цього досвіду були проявлені і помітні. Відповідальні за сферу повсякденного життя жінки транслювали архаїчні, традиційні практики формування соціальних навичок і соціальних зв'язків, орієнтованих на діставання їжі, одягу, предметів побуту. Химерним чином ця архаїчна, заснована на принципах моральної економіки практика, сприяла створенню міських просторів і мереж громадянської активності. Приватне при цьому ставало справжнім, а не де-

кларованим, публічним. Виключений з повсякденних практик “простий радянський чоловік” виявлявся, з одного боку, депривованим своєю буденною безпорадністю, з другого — здатним бачити і проголошувати її критично: сміятися, пустувати, протестувати (“пити горілку” — це теж протестувати).

Аналізовані матеріали свідчать про різницю повсякденного досвіду, яка залежала від безлічі соціальних, географічних, демографічних, національних, вікових чинників. І ці різниці мають дуже перспективний дослідницький потенціал.

Джерела та література

- 1 *Лотман Ю. М.* Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века // Избранные статьи. — Т.1. — С. 249.
- 2 Цит. за: *Кром М.* Повседневность как предмет исторического исследования / История повседневности. Сборник научных работ. — СПб., 2003. — С. 12.
- 3 *Козлова Н.* Советские люди. Сцены из истории. — М., 2005. — С.407.
- 4 Детальніше про це: *Стяжкіна Е.* Жінчина в просторі смехової культури України во второй половине XX века // Иной взгляд. Междисциплинарный альманах гендерных исследований / Гл. ред. И. Р. Чикалова. Мн., 2002. — С.29–35.
- 5 *Ярская-Смирнова Е., Романов П., Лебина Н.* Стабильность или стагнация, 1964–1985 // Советская социальная политика. Сцена и действующие лица 1940–1985 гг. — М., 2008. — С.20.
- 6 *Соколов А. К., Тяжельников В. С.* Курс советской истории, 1941–1991. — М.: Высш. шк., 1999. — 415 с. — Ел. ресурс: [Цит. 2009, 15 грудня]. — Доступний з: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r42219/glava4_3.htm.
- 7 *Утехин И.* Особенности неуклонного роста в условиях зрелости // Неприкосновенный запас. — 2007. — № 4(54). — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 17 липня]. — Доступний з: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/ut7.html>.
- 8 Новейшая история России. 1914–2008: учебное пособие / Под ред. М. В. Ходякова. — М., 2008. — С.422.
- 9 *Стяжкіна О. В.* “Продовольчі скарги” жінок України як кількісний вимір повсякденного буття у 50–90-ті рр. XX ст. // Історичні і політологічні дослідження. До-нецьк. Гол. ред. П. В. Добров. — 2004. — № 1(19) — С. 97.
- 10 *Хоскінг Дж.* Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза // Неприкосновенный запас. — 2007. — № 4. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 18 травня]. — Доступний з: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/ho5.html>
- 11 *Барсенков А. С., Вдовин А. И.* История России.1917–2004: учебное пособие для студентов вузов. — М., 2005. — С. 535.
- 12 *Гурова О. Ю.* Идеология потребления в советском обществе // Социологический журнал. — 2005. — № 4. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 19 травня]. — Доступний з: <http://www.socjournal.ru/article/669>
- 13 *Здравомыслова Е., Темкина А.* Гендерная система // Словарь гендерных терминов / Под ред. А. А. Денисовой. — М., 2002.
- 14 *Lapidus G.* Sexual Equality in Soviet Policy: A Developmental Perspective // Women in Russia/ Ed. By D. Atkinson, A. Dallin and G. Lapidus. — Stanford, Calif, 1977. — P. 115–138; *Айвазова С.* Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории. Документальные материалы. — М., 1998; *Здравомыслова Е., Темкина А.* Советский этакратический гендерный порядок // Социальная история. Специальный выпуск, посвященный гендерной истории / Отв. ред. Н. Л. Пушкарева. — М., 2002.
- 15 *Айвазова С.* Русские женщины в лабиринте равноправия. — М., 1998. — С.82–83.
- 16 *Хоскінг Дж.* История Советского Союза. 1917–1991. — М., 1991. — С.409.
- 17 *Купрін О.* Доньці, яка щойно вийшла заміж // Радянська жінка. — 1985. — № 1. — С.24.

- 18 Зеленогорский В. Дядя Миша Левин // Ультрагрин: маленькие повести для мобильных телефонов. — М., 2010. — С.238.
- 19 Козлова Н. Н. Вказ. праця. — С. 414.
- 20 Служебный роман (реж. Э. Рязанов, 1977 г.) // Русские субтитры. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 19 травня]. — Доступный з <http://subtitry.ru/subtitles/49285396/>
- 21 ЖЖ “Пионер” — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 19 травня]. — Доступный з: <http://pioneer-lj.livejournal.com/545506.html>. 2004.11.24.
- 22 Гончаров В. Малюнок. // Перець. — 1978. — № 18. — С.4.
- 23 Темкина А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России // Социологические исследования. — 2002. — № 11. — С.10.
- 24 Николаев В. Совесткая очередь: прошлое как настоящее // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 5. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 19 травня]. — Доступный з: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/43/ni11.html>
- 25 Грекова И. Дамский мастер // Такая жизнь. Сб. — М.: АСТ, 2009. — С. 347.
- 26 Хоскинг Дж. Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза // Неприкосновенный запас. — 2007. — № 4. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 18 травня]. — Доступный з: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/ho5.html>
- 27 Листи З. Тулуб брату // Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України). — Ф. 128. — Оп.1. — Спр. 5. — Арк. 31.
- 28 Листи Н. Забіли до сестри // ЦДАМЛМ України. — Ф.702. — Оп.1. — Спр. 220. — Арк. 457.
- 29 Женщины в СССР в 1988. Статистические материалы. — Москва: Финансы и Статистика, 1988. — С. 14, 16, 19.
- 30 Козлова Н. Вказ. праця. — С. 415.
- 31 Олена К., 42 р., вчитель, м. Миколаїв // Запис зроблений 23.06.08. — З колекції автора.
- 32 Листи З. Тулуб брату // Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України). — Ф.128. — Оп.1. — Спр. 5. — Арк. 29.
- 33 Віра К., 57 р., вихователька дитячого садочка, м. Добропілля Донецької області // Запис зроблений К. Кузіною 21.10.05. — З колекції автора.
- 34 Токарева В. Первая попытка. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 1 квітня]. — Доступный з: http://lib.aldebaran.ru/author/tokareva_viktoriya/tokareva_viktoriya_pervaya_popytka_sbornik/tokareva_viktoriya_pervaya_popytka_sbornik__1.html
- 35 Здравомыслова Е., Темкина А. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / О муже(N)ственности: Сб. статей / Сост. С. Ушакин. — М.: НЛЮ, 2002. — С. 432–351; Кон И. Российский мужчина и его проблемы // Меняющиеся мужчины в изменяющемся мире. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 15 квітня]. — Доступный з: http://sexology.narod.ru/publ018_4.html; Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х / Голов А. А., Гражданкин А. И., Гудков Л. Д. и др.; Отв. ред. Левада Ю. А. — М.: Мировой океан, 1993. — 300 с.; Мещеркина Е. Введение в антологию мужской жизни // Судьбы людей: Россия XX век. — М.: ИС РАН, 1996. — С. 298 — 325; Кленин А. Социология семьи // Социология в России. Под ред. Ядова В. — М: ИС РАН, 1998. — С. 415–435; Гурко Т. Социология пола и гендерных отношений // Социология в России. Под ред. Ядова В. — М: ИС РАН, 1998. — С. 173–195 та ін.
- 36 Здравомыслова Е., Темкина А. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / О муже(N)ственности: Сб. статей / Сост. С. Ушакин. — М.: НЛЮ, 2002. — С. 432–351.
- 37 Щербакова Г. Случай Кузьменко (1979) // Мандариновый год. — М., 2009. — С.267.
- 38 Василь К., 82 р., шахтар, м. Торез Донецької області // Запис зроблений 08.01.2010. — З колекції автора.
- 39 Тетяна А., 43 р., медсестра, м. Київ // Запис зроблений 13.03.2009. — З колекції автора.
- 40 Марголиус А. П. Торговля и бытовое обслуживание в Советском Союзе // Мемуары на “Самиздате” — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 7 березня]. — Доступный з: http://zhurnal.lib.ru/m/margolius_a_p/thandel.shtml
- 41 Зеленогорский В. Жид пархатый // Ультрагрин: маленькие повести для мобильных телефонов. — М., 2010. — С.170.
- 42 Зеленогорский В. Мой брат Саша // Ультрагрин: маленькие повести для мобильных телефонов. — М., 2010. — С.170.

- телефонов. — М., 2010. — С. 179.
- 43 Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / Під ред. З. Г. Лихолобової. — Донецьк, 2001. — С.206.
- 44 Щербаківа Г. Реалісти і жлобы // Провінціалы в Москві. — М., 2009. — С. 424.
- 45 Соколов А. К., Тяжельніков В. С. Курс советской истории, 1941–1991. — М., 1999. — 415 с. — Эл. ресурс: [Цит. 2009, 15 грудня]. — Доступний з: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r42219/glava4_3.htm
- 46 Іонін Л. Г. Свобода в СССР. Статті і ессе. — СПб, 1997. — С.14.

Елена Стяжкіна

Гендерные измерения советской повседневности 1960 — середины 1980-х годов

Советская действительность середины 60 — середины 80-х годов была пространством определенной свободы и модернизации. Гендерные аспекты ее были акцентировано разными. Ответственными за сферу повседневной жизни женщины транслировали архаичные, традиционные практики формирования социальных связей. Причудливым образом эти практики способствовали созданию городской среды и сетей гражданской активности. Частное при этом становилось настоящим, реальным, публичным. Фактически исключенный из повседневных практик мужчина оказывался, с одной стороны, депривитым собственным неумением, с другой — способным видеть и провозглашать советскую повседневность критически.

Ключевые слова: гендер, “мещанка”, “обыватель”, общественные практики.

Olena Styazhkina

Gender dimensions of soviet everyday life in 1960-mid.1980-s

The soviet ordinary life in 1960–1980 was unique space of experience of some freedom and modernization. The gender aspects of this experience were distinguished. Accountable for the sphere of everyday life women translated archaic, traditional practices of forming of social skills and social communications, oriented to the output of food, clothes, etc. By another hand, women’s practices were instruments in creation of urban spaces and networks of civil activity. Removed from everyday practices “simple soviet man” was ordinary helplessness, but he was able to see and say soviet everyday life critically.

Key words: Gender, “petty bourgeois”, “Everyman”, the public practice.

